

5
2002

КИЇВСЬКА СТАРОВИНА

У номері:

Евген Нахлік

Шевченкове трактування проблеми зла
(аспект теодицеї)

Микола Тимошик

Видавнича діяльність Київської
археологічної комісії

Ігор Сапожников

Нове письмове джерело середини
XVI століття з історії та археології
Причорномор'я

Ірина Ворончук

«Dobra żona godna mężowi Korona»
(До історії подружніх стосунків Катерини
Острозької і Томаша Замойського)

КИЇВСЬКА СТАРОВИНА

вересень — жовтень
2002

№ 5
(347)

Головний редактор
П.П. Толочко

Журнал
видається
Київським
славістичним
університетом

Науковий
історико-філологічний журнал
Виходить 1 раз на 2 місяці

Заснований 1882 р.
Був друкованим органом
Київської Старої Громади

Редакційна колегія:

Ю.М. Алексєєв
Ю.С. Асєєв
О.І. Білодід
О.В. Вишневська
Т.І. Гундорова
І.М. Дзюба
В.Б. Євтух
С.З. Заремба
Я.Д. Ісаєвич
С.М. Кіктенко
М.Ф. Котляр
І.Ф. Курас
О.С. Онищенко
О.В. Павлюк
М.Т. Пархоменко
О.В. Прискока (заступник головного редактора)
М.І. Сенченко
Г.М. Сиваченко
В.А. Смолій
О.Г. Сокирко

Постановою президії Вищої атестаційної комісії України від 8 вересня 1999 р. № 01-05/9 журнал включено до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальностями «історичні науки» та «філологічні науки».

(Бюлетень ВАК України. — 1999. — № 5.)

ЗМІСТ

Статті та повідомлення

- Олександр АБАКУМОВ*
Велика слов'янська колонізація Балкан VI ст. 3
Олексій ГОЛОВАНОВ
- Лисогірський форт. Невивчена сторінка військового минулого Києва 16
Василь БАЛУШОК
- Несподіванки української етнімії.....27
Елла ЦИГАНКОВА
- Комісія для дослідів з історії Близького Сходу ВУАН (1930—1933) 36
Євген НАХЛІК
- Шевченкове трактування проблеми зла (аспект теодицеї) 48
Наталія ШАЛАШНА
- Журнал «Київська старовина» і зародження історії книги в Україні 62
Ольга ТРАВКІНА
- Бібліотека Чернігівських Атен 68
Микола ТИМОШИК
- Видавнича діяльність Київської археографічної комісії 80

Джерела з історії України

- Володимир ВИННИЧЕНКО*
Щоденники 88
Ігор САПОЖНИКОВ
- Нове письмове джерело середини XVI століття з історії та археології Північного Причорномор'я 110
Ірина ВОРОНЧУК
- «Dobra žena godna meżows Korona» (До історії подружніх стосунків Катерини Острозької і Томаша Замойського).....120

Історичні постаті

- Магдаліна БУХАЛЬСЬКА*
Микола Іванович Петров і Київська духовна академія 135
Георгій ЛЕБЕДЄВ
- Архітектор, мистецтвознавець, педагог Петро Юрченко 141
Людмила РОЗСОХА
- Лікар-краєзнавець О. Ксьонзенко 148
Дмитро МАЛАКОВ
- Історик Києва Микола Сементовський 149

Нотатки

- Дмитро БУДКОВ*
Інформаційно-пропагандистська діяльність українських політичних організацій за кордоном (1914—1918 рр.) 156
Наталія ОЛІЙНИК
- Хроніка одного гончарського літа 161
Олег ПРИСКОКА
- Про історію слова *божниця* у східнослов'янських мовах 166
Зінаїда СВЯЩЕНКО
- Із історії археологічного вивчення Уманщини 172

НОВЕ ПИСЬМОВЕ ДЖЕРЕЛО СЕРЕДИНИ XVI СТОЛІТТЯ З ІСТОРІЇ ТА АРХЕОЛОГІЇ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Ігор САПОЖНИКОВ

Нещодавно Ю. Мициком був опублікований унікальний польський документ, який зберігається у Архіві Замоїських у вигляді копії XVIII ст.¹ Автор публікації назвав його «Перелік деяких шляхів Південної України, складений очевидно для дипломатів Речі Посполитої» та датував першою половиною XVII ст.² На жаль, він не зробив українського перекладу цього письмового джерела, не повідомив, в якому контексті воно знайдено, а також не навів ніякої аргументації щодо його датування. У цій статті ми спробуємо проаналізувати згаданий документ, який є невеликим за обсягом, але містить у собі досить цікаву та різноманітну інформацію (Додаток).

Навіть попереднього знайомства з польським текстом документа достатньо, щоб зробити декілька висновків загального характеру. По-перше, автор останньої редакції документа не був особисто знайомий з означеним регіоном, оскільки припустився серйозних помилок у географічних назвах. По-друге, в тексті наявні описки (кововиська замість пасовиська, дні шляху названі милями тощо). По-третє, низка орфографічних особливостей дозволяє припустити, що спочатку документ був написаний українською мовою, або зі слів українців. Проте найважливішим висновком є те, що, по суті, ми маємо справу не з одним, а з двома документами. Спочатку наведемо нашу інтерпретацію першого з них українською мовою:

***«Шлях з Сангроду до Полів диких [Pol Dzikich],
де татари мають свої звичаєві пасовиська***

З Сангроду (Sangrod) до Тягини (Theinia) п'ять днів ходу по чотири-п'ять миль [щоденно] значними переходами від криниці до криниці.

З Сангроду шість днів ходу до Маяк (Maĵag) [біля Дністра — ?], так само від криниці до криниці [переходами] по чотири-п'ять миль.

З Сангроду шість днів (миль) ходу над [до верхів'їв] Тилігул (Teliky).

З Сангроду шість днів ходу у Кучубей (u Cuczubeia).

З Сангроду шість днів ходу до Думіних криниць (Duminy kronicze).

З Сангроду сім днів ходу на Дашів (Dzydecz) [Очаків] по тому краю [лівому березу] Березані Тилігульської (Berezani Thelegonia) до Дніпра (Nieprem)».

Як бачимо, перед нами не опис шляхів до названих населених пунктів та урочищ у повному розумінні цього слова, а лише перелік самих цих пунктів з визначенням тривалості шляху до них у днях кіньми. Другий документ українською мовою звучить так:

«Мечеті в полях, татарською кешені

Від Тягини пів дня на Кучурган (Kurczuchani), нижче Тягини мечеть.

На Карагаші (Karagaczu), через день ходу від того Кучургану (Kurczuanu), мечеть.

Ще через день ходу з Карагаша на Куяльнику (Kaiattic) мечеть.

Північне Причорномор'я на карті Г. Боплана «Carte d'Ukrania. Contenant plusieurs Preuinces comprises entre les Consins de Moscouie et les Limites de Transilvanie» (фрагмент; Боплан Г. — 1990).

З Куяльнику (Kajattika) два дні [ходу] до Бору (Bochu), Піщаного броду [Piczanego brodu], там дві мечеті.

На [річці] Сухій Чарталі (Suscz Czartelny), де впадає до Бору (w Buch), мечеть [замість миль шість].

Від Піщаного [броду] до Вітовтого (Witultoweo) мосту шість миль, там мечеть і божниця.

Від Вітовтого [мосту] до Нижковій Шайці (?) (Nijkowi Szaiki) за дві милі мечеть.

Над Інгулом (Ingula) і над Тернівкою (Tharnuwka) мечеть.

Від Тернівки день ходу до Громоклейських (Kromoklinskich) мечетей.

Від Громоклеї (Chromoklija) півтора дні ходу до Nasunia ku Bospui (?).

Від Nasunia півтори дні ходу до Малого Інгульця (Malego Ingulca) мечеть».

Обидва тексти закінчуються висновком, який досить важко перекласти через те, що зміст частково втрачений, можливо, внаслідок кількох переписок. Можливий варіант такий:

«[Першу] пам'ятку мандрівники мають враховувати добре. Друга ще важливіша щодо грошів для товариства запорозького (?)».

Не важко помітити, що і другий документ не є описом якогось конкретного шляху. В ньому йдеться про святі татарські урочища двох регіонів — Буго-Дністровського та Дніпро-Бузького межиріч, які були своєрідними орієнтирами у степах.

Важливість наведених документів полягає насамперед у тому, що в них згадано 25 назв різних місцевостей, населених пунктів, урочищ, річок, переправ та мостів від Дніпра до Дністра. Отже, спробуємо визначити ці географічні об'єкти та співставити їх із сучасними. У першому тексті згадані:

Поля Дики (Polia Dziki), Дике поле. Існує думка, що так у XV—XVII ст. литовці й поляки називали всі степи Північного Причорномор'я. Проте ще Д.І. Яворницький спеціально вивчив це питання і впевнено довів, що Диким полем у цей час переважно вважалась територія між Дніпром та Бугом, а пізніше, у XVIII ст. — «південна частина запорозьких степів, особливо, сучасна херсонька рівнина»³. І дійсно, за Г. Бопланом, Дике Поле (les campagnes desertes) знаходилось у степах

між Бугом та Дніпром. Він чітко відрізняє його від Буджаку, де мешкали білгородські татари. На його карті середини XVII ст. позначено кілька пустинних місцевостей (Loca або Locca Deserta), в тому числі дві з них і у Дніпро-Бузькому межиріччі. Але частину Буго-Дністровського межиріччя він назвав Рівніною (Palatina), а власне Дике Поле помістив у придніпровському регіоні, а точніше — між Дніпром та Інгульцем. У другому місці Г. Боплан прямо пише, що Дике Поле знаходиться на північ від Кримського півострова⁴. Очевидно, що у XVI і навіть у першій половині XVII ст. Буго-Дністровське межиріччя було для польського уряду значно більш знайомим районом, ніж забузько-придніпровські степи і це не повинно викликати ніяких здивувань, бо саме в ньому розташовувались колишні литовські міста та замки — Кучубій, Дашів, Маяк-Каравул тощо.

Сангрод (Sangrod). У цьому документі тривалість шляху відраховується від одного міста, на роль якого, на мій погляд, можуть претендувати два сучасних населених пункти — Самбір на Дністрі у Львівській області та Санок на р. Сан у південно-східній Польщі. Згідно з текстом, це місто повинно розташовуватися на відстані 20—25 миль від Тягини (Бендер) та гирла р. Ягорлик, у 24—30 милях від Маяків та Кучубія (Одеси) та у 28—30 милях від Очакова (Дашова).

Вважається, що у XVII ст. у Польщі як одиниця виміру великих відстаней використовувалась французька миля (л'є), яка дорівнювала 4,44 км⁵. У такому випадку розшукуване місто має знаходитись приблизно у 88—108 км від Бендер чи Ягорлика (сучасне с. Гояни у Молдавському Придністров'ї) або у 106—132 км від Одеси. Як бачимо, таке припущення малоїмовірне, бо остання цифра становитиме тільки відстань від Одеси до Бендер, а віддаль денного переходу буде дорівнювати лише 17,6—22 км, що не буде відповідати характеристиці документа «значний перехід».

Цілком зрозуміло, що у документі використана якась інша миля. У XVI—XVIII ст. на українських землях існували також так звані німецька (велика польська — 7,4 км) та ще більша українська (9,3 км) милі⁶. При вимірах першою з них ми отримаємо відстань до Сангрода від Бендер та Ягорлика у 148—185 км, а від Одеси та Маяків — 178—222 км при денному переході 30—37 км. При вимірах тих же відстаней українською милею означені цифри відповідно становитимуть: 186—233 км; 223—279 км, денний перехід 37,2—46,5 км.

Отже під Сангродом в обох випадках, скоріше за все, треба розуміти Самбір на Дністрі, а одиницею вимірів документа вважати українську милю, хоча не можна не помітити, що дні ходу вираховані в ньому досить приблизно.

Перейдемо до характеристики пунктів призначення, названих у першому документі, зауваживши перед цим, що більшість із них встановлюються абсолютно точно.

Тягиня (Theinia). Без усякого сумніву, під цією назвою маємо ніщо інше, як сучасні Бендери на правому березі Дністра, але в досить незвичній польській транскрипції, яка зустрічається вперше. Так, у 1570-ті роки це місто з нещодавно побудованою турецькою фортецею М. Броневський назвав Технія, а Г. Боплан у 1640-х рр. позначив на своїй обзорній карті України як Текін (Tekin)⁷.

Маяки (Majag). Це місце пов'язане з сучасним с. Маяки (Біляївський р-н Одеської обл.), де існувала переправа через Дністер. Цю переправу та руїни кам'яних стін згадує М. Броневський. Г. Боплан на тій самій карті позначив його як Маіаіак з поміткою «R. — guine», тобто розвалини. Трохи пізніше, а саме у 1650-ті роки Евлія Челебі детально описав це урочище як Міяк-гучіт, де була переправа, татарська стоянка і святе місце Міяк-Баба-Султан: «на цьому місці хани збудували над кам'яною будівлею великий купол, який і досі там знаходиться. Поруч поховано багато тисяч мучеників та праведників. В старі часи неподалік від Міяк-Баба-Султан існувала фортеця. Сліди цієї споруди можна побачити

ще й зараз»⁸. Більш пізні свідчення про руїни біля Маяцької переправи зібрав Ф. Петрунь. Він вважав, до речі, що переправа існувала тут принаймні з кінця XIV ст., а біля неї і справді міг стояти маяк, який слугував «...не для морської плавби, а був маяком для перевозу». Саме такі маяки іноді використовували заporожці⁹.

Тилігул (Teliku). Поки що це місце важко пов'язати з якимось конкретним населеним пунктом. М. Броневський знав долину Дольну, яку Г. Боплан називав долиною Тилігулу або озером Тилігул (Teligol). Останній був власне Тилігульським лиманом, який «кишив рибою». Евлія Челебі називає цю долину Делі-гюлю і також не згадує ніякого населеного пункту на її берегах, принаймні у її гирлі¹⁰. Виходячи з того, що згідно з нашим документом, до Тилігулу, Маяків та Кучубею треба їхати шість, а до Очакова сімь днів, можна припустити, що йдеться про переправу через р. Тилігул, яка знаходилась трохи вище лиману, приблизно в тому місці, де на карті Г. Боплана її перетинає шлях з Маяків до гирла річки Мертвовод на Бузі (Соколи, суч. місто Вознесенськ Миколаївської обл.).

Кучубей (Kuczubeje). Щодо історії цього населеного пункту у XV—XVII ст., який пізніше став Хаджибеем, а згодом Одесою, існує значна історіографія. Вперше він згадується 1415 р. під назвою Качубійов (Kaczubyeiow) або Кацібей (Kaci-bej). У XV ст. він відомий як замок, місто або невеликий порт з назвою Казакаєнов (Kazakenow), Казубінів (Kazubinow), Качубей (Kaczubej), Качібіїв (Kaczibiow), Казібінов (Cazibie-now) тощо. З початку XVI ст., після переходу значної частини степів Дніпро-Дністровського межиріччя під владу кримських ханів, у джерелах Качибей найчастіше згадується не як місто чи замок, а як Качибейське солоне озеро (озера), як Качибієв маяк і навіть Качибейський (Kaczibeja) міст¹¹.

В останній чверті XVI ст. М. Броневський описав Качибієво городище, де «раніше був доволі значний порт», а С. Сарницький охарактеризував Качибей (Caczibej) як фортецю, «давністю зруйновану» і як колишній порт на Чорному морі¹². На підставі названих та інших фактів, Ф. Петрунь стверджував, що у XVII столітті Качибею як замку і порту не існувало, а його наявність на картах цих часів є лише репліками більш ранньої традиції. Найвиразнішим прикладом цього є позначення Кочибейського (Koisubi) городища з позначкою «руїна» на згаданій карті Г. Боплана (Рис.)¹³. Наскільки відомо авторів, вперше зміна назви Качибей (Кучубей) на Хаджибей зафіксована Евлією Челебі у 1650-х роках, але й тоді фортеця тут була зруйнована, а порт не працював¹⁴.

Отже, подана в аналізованому документі польська транскрипція назви цього міста Кучубей зустрічається вперше. Згадка про нього дозволяє поставити питання про те, що сам документ треба датувати більш раннім часом. До речі, на користь цього свідчить використана форма не «до», «на» або «над», а саме «у Кучубей», що говорить про існування у ньому міста або якогось укріплення. Крім того, зовсім незрозуміло, що мали робити польські дипломати на спустошених розвалинах.

Ягорлик (Jachorlic). Визначення цієї географічної місцевості не викликає утруднень. Очевидно, що її треба пов'язати з річкою Ягорлик, яка впадає у Дністер і по якій протягом кількох століть проходив кордон між Польщею та Кримським ханством. Г. Боплан на своїй карті позначив аж два Ягорлики — Мокрий (Jachorlik Mokra) та Сухий (Jachorlik Sucha) як окремі притоки Дністра. Це є явною помилкою, бо другий із них впадає у перший, а в нижній течії ріка частіше просто зветься Ягорлик. Що стосується населеного пункту або укріплення на берегах цієї річки, то відомо, що у 1583 р. запорожці захопили фортецю Ягорлик¹⁵. Можливо, що саме про цю фортецю і йдеться у нашому документі. Значно пізніше, принаймні з початку XVIII ст. згадується ханське містечко Ягорлик, яке стояло біля устя однойменної річки¹⁶.

Думіни Криниці (Duminy krynicze). З назвою цього об'єкта виникають деякі труднощі. Так, у 1548 р. кримський хан Сагіб-Гирей писав, що на Дробьних криницях і в інших місцях татарської території козаки «людей наших б'ють, купців грабують, деяких вбивають, а інших беруть у полон»¹⁷. Проте поки що у нас немає впевненості, що ця назва відповідає саме Думінім Криницям, крім того, її неможливо прив'язати навіть до якогось конкретного району Кримського ханства. Через півтора століття, у 1691 році, славний полковник С. Палій прямо написав про урочище Доміне, десь неподалік від Очакова та Пересипу (району Хаджибея — ?). В той час там перебувала татарська Орда, яка поверталась у Крим із Маджар (Угорщини). Оскільки в цьому ж листі йдеться про те, що татари йшли до дому через землі Білгородчини (район Аккерману)¹⁸ і, скоріше за все, переправлялись через Дністер біля Маяків, то це урочище треба шукати десь у центрі Буго-Дністровського межиріччя. Можливо, воно знаходилось у басейні р. Тилігул або р. Свиної (правий приток Хаджибейського лиману). З останньою його можна пов'язати через тюрське слово «домуз» (свиня).

Дашів, Очаків (Dzydecz). Зауважимо, що в такій транскрипції назва цього населеного пункту вперше зустрічається у відомих джерелах. Свого часу М. Броневський занотував, що мандрівник, «отправившись налегке из Братислава (Брацлава), при скорой езде на 6-й или 7-й день бывает в Очакове». Ця тривалість шляху майже точно відповідає дням ходу між Очаковим та Сангродом. Таким чином, останнє місто не може бути набагато далі від Очакова, ніж Брацлав, що робить наше припущення щодо Самбору ще більш вірогідним. Той же автор написав, що в Очакові є фортеця кам'яна, але не дуже укріплена, а місто незначне і знаходиться під владою турків¹⁹. Цікаво, що сама назва Джидеч має паралелі й у українсько-литовській назві Дашів, і в турецькій Джанкерман (Dziancrimenda або Oczakow), наведеній, наприклад, Г. Бопланом. Він же дав досить детальний опис цього міста і фортеці, так само, як трохи пізніше і Евлія Челебі²⁰.

Тепер перейдемо до аналізу другого документа, в якому йдеться про так звані татарські кешені. Важливо, що М. Броневський вважав, що ці об'єкти «звуться цессенії, тобто пам'ятники»²¹. Турецький автор Алти-Пармак-Ефенді у 1618 р. написав: «Еще и теперь на очаковских равнинах видно и заметно несколько кладбищ. На некоторых кладбищенских камнях написаны куранические стихи и слова исповедания; на иных видны надписи в роде таких: «Здесь покоится такой-то шейх-уль-ислам, или шейх, или муфти, или везирь, или мирза». Ф. Петрунь навів приклади того, що ці святині існували вже у першій половині XVI ст. Так, султан Сулейман у 1542 р. писав: «W tych granicach wiele musulmanskich grobów i meczetów i szpitalów znaki sie znalazly». Хоча в нашому документі кешенями називаються виключно мечеті, важко не погодитися з Ф. Петрунем в тому, що під ними треба розуміти татарські усипальниці²², тобто мавзолеї.

Той же вчений висловив думку, що ці пам'ятки можуть датуватися не лише часом Золотої Орди (кінець XIII — друга половина XIV ст.), але й литовським періодом (кінець XIV—XV ст.), бо татарська людність продовжувала оселювати Очаківський степ і тоді. Таким чином, цей текст можна розглядати як один із перших описів середньовічних мусульманських пам'ятників регіону.

Для визначення його характеру найважливішою є згадка Ф. Петруня про існування спеціальної польської інструкції для делегатів комісії, яка діяла у 1542 р. і займалася визначенням кордонів із Кримським ханством. У ній зазначалось, що татари можуть спробувати обґрунтувати свої претензії на степи «присутністю тут гробів своїх предків»²³. Сказане дозволяє зіставити цей документ за часом, змістом і обставинами складання з нашим і перейти до його безпосереднього аналізу.

Перше описане в ньому татарське святе урочище знаходилось на лівому березі Дністра, у 15—20 км від Бендер по дорозі на Кучурган (Kurczuchani). Згаданий ви-

ще турецький письменник описав у 1618 році й цю місцевість. За його словами, у центрі знаходились руїни багатоарочної будівлі, а точніше — її фасадна частина. На ній гарним почерком було написано: «Сія могила Шириня»²⁴. Під Кучурганом треба розуміти долину однойменної ріки, лівої притоки Дністра. Що ж до конкретного місця, то можна вважати, що шлях з Тягини ішов вище Кучурганського лиману, приблизно туди, де й досі є міст через річку (район суч. с. Кучурган).

Друга мечеть знаходилась за 4—5 миль від попереднього місця на Кучургані на Карагаші (на Karagasz). Урочище Карагаш (Karagazze) позначене на карті Г. Боплана між Дністровським та Хаджибейським лиманами. Ф. Петрунь припустив, що це є долина р. Акаржі²⁵, проте, мені здається, що воно відповідає більш значній річці Барабой, а долина Акаржі там взагалі не позначена. Крім того, не виключено, що Карагаш і не є рікою, а власне святим урочищем на березі Барабою.

Третя мечеть знаходилась ще в 4—5 милях від попередньої на Куяльнику (Kaiattic або Kajattik). Визначити конкретний сучасний Куяльник важко хоча б тому, що існують три долини Куяльників — Великий, Середній та Малий. Іноді так само називали і долини Тилігулу, Кучургану та інших степових річок. Десь на Тилігулі в тому ж листі Сулеймана зазначається «musulmani оуса Danial nazwanego w senie grob nawidzala»²⁶. Можливо, це й було розшукуване нами урочище.

Дві наступні мечеті позначені вже на Бузі біля Піщаного Броду (Pisczanego brodu). Зазначимо, що ця місцевість добре відома в літературі. Г. Боплан писав: «Піщаний Брід (Piszany Brod) зручний для переправи на конях, річка тут неглибока, до 3 стіп (біля 1 м. — І.С.) і вузька, береги легкодоступні, так що можна було б переправляти навіть важку артилерію. Нижче цього місця річка судноплавна, а вище у багатьох місцях її можна переходити на конях, як видно на карті». На його карті ця місцевість знаходиться навпроти гирла р. Мертвовод, у районі сучасного Вознесенська (Соколи). На правому березі Бугу тут позначено татарське село з мечеттю під назвою Chryczkiesseniam, отже в самій його назві йдеться про кешені²⁷. Ще раніше М. Броневський описав одну зі споруд цього урочища: «Это гробница какого-то очень богатого купца турецкого или татарского; она построена из гладкого тесаного камня и очень богато украшена, по магометанскому обычаю; путешественники и теперь еще могут ее видеть»²⁸.

Нашим джерелом відмічена ще одна мечеть у місці впадання в Буг річки Суха Чартала (Suchz Czartelny). З цим місцем можна пов'язати кам'яні руїни так званого Церменкука, згадані М. Броневським²⁹. Г. Боплан також помітив Суху Чарталу (Sucha Czartalia D.) трохи вище Піщаного броду. Слід вважати, що тут йдеться про місцевість у гирлі невеликої річки або навіть балки Мечетної Чертали, де значно пізніше було татарське село Ак-Мечеть³⁰.

Наступне урочище з мечеттю та божницею (церквою — ?) документ відмічає біля Вітовтого мосту (Witultoweo mostu). Як писав М. Броневський, «виден на Буге каменный мост и баня (balneum), которая, как уверяют, была некогда построена великим и знаменитым полководцем... Там же видны каменные развалины, склепы и гробницы, которые, говорят, принадлежали туркам или татарам»³¹. Г. Боплан на карті також назвав це урочище Вітовтовим (Wituleik), проте не мостом, а бродом, що свідчить про те, що мосту в його часи, напевне, вже не існувало.

За дві милі від Вітовтого мосту наше джерело згадує мечеть по дорозі на Нижкову Шайку або Чайку (Nijkowa Szaika). Важливо, що в жодному з відомих мені джерел така назва не згадується. Правда, М. Броневський описав якусь Дольну (Нижню) Горофосу або Кодемам — «городище или место каменных развалин, которые сами жители называют притолокою или крепостцою; там вливается в Буг река Синявода [Синюха]»³². Трохи вище по Бугу Г. Боплан на своїй карті позначив

чив урочище Скелька (Skielka), назву якого можна співставити з розшукуваною нами Шайкою (Шкелькою). Отже, один із вірогідних варіантів першою назви цього урочища може бути «Нижня Скелька». Ф. Петрунь обережно пов'язав руїни, описані М. Броневським, із сучасним селом Велика Мечетня, що стоїть при впадінні в Буг справа річки Гнилюхи³³, проте нашому варіанту більше відповідає і с. Кам'яна Балка, а точніше — район між обома названими селами. Зауважимо, що в обох випадках це урочище буде знаходитися у межах кордонів Польщі і України XVI—XVII ст.

У той же час інші відомі кешені та руїни очаківського степу в документі чомусь не згадуються. Перший такий факт стосується описаних вище Маяків, а другий — іншої місцевості, про яку зараз і поговоримо. Так, С. Мишецький у 1740-х роках записав, що «на оной реке Буг, расстоянием от лиману 200 верст имелся великий город, именуемый Чичиклей, и в оном имелось мечетей много, а построен и разорен от турков»³⁴. Це урочище пов'язане з місцем впадання до Бугу однойменної річки, яку М. Броневський називав Капкакля «при развалинах крепости»³⁵. На карті Г. Боплана у цьому місці позначено «нове село» з церквою Андріїв (Andryow) разом з руїнами села Чапчакли (Czapczakly). В його ж описі ці подробиці відсутні і згадується лише Андріїв острів (Andre Ostro)³⁶. Сказане ще раз свідчить про те, що твір М. Броневського не був використаний при складанні документа, що аналізується, отже він є більш раннім, ніж перший.

Далі описані кешені, розташовані у Дніпро-Бузькому межиріччі. Перша з них позначена над Інгулом (nad Ingula) і над Тернівкою (nad Tharnuwka). Цю місцевість встановити не важко, бо, скоріше за все, мається на увазі мис, утворений ріками Інгул та Тернівка, на якому зараз знаходиться однойменне селище, засноване наприкінці XVIII століття турками.

Потім згадуються мечеті на р. Громоклеї (Kromoklija або Chromoklija). Залишки цих мечетей зберігалися аж до 1775 р., а саме урочище тоді мало назву Аргмакли-Сарай: «при сем сарае [дворце] видно не мало жилого строения было, но все разорено, только снизу местами фундамент каменный виден»³⁷. Вони розташовувались на правому березі р. Громоклеї, трохи вище того місця, де вона впадає в Інгул. Треба підкреслити, що ці мечеті присутні на цілій низці російських карт 1750—1770 рр., але вперше позначені на відомій карті Д. Дебокseta, знятій ще у 1740-х рр.³⁸

Далі в документі назване урочище Nasunia ku Bosruy, до якого півтора дня ходу від Громоклеї і де мечеть не згадується. Поки що автор не може впевнено пов'язати його з якоюсь конкретною місцевістю. Можу лише припустити, що тут йдеться про нижню течію р. Висунь (Ісунь, Вулсунь).

Ще через півтора дня ходу від попередньої місцевості вже на р. Інгульці Малому (Ingules Maley) згадана ще одна мечеть. Орієнтовно це урочище можна співставити з позначеним на згаданій вище карті Д. Дебокseta Бекеновським бродом через Інгулець, поруч із яким у 1740-х роках було декілька запорозьких зимівників.

Треба зауважити, що в документі не згадані ще дві мечеті, позначені на все тій же карті Д. Дебокseta та інших російських картах. Вони стояли на лівому березі р. Солоної, яка впадала у р. Сухий Єланець. Згідно з описом 1775 р., відстань від однієї з цих мечетей до Богу становила 30 верст 250 сажнів (близько 32,4 км)³⁹. Підкреслимо також, що думка Ф. Петруня про необхідність археологічних досліджень мусульманських старожитностей в урочищі Солоному, Аргмакли-Сарай та інших місцях⁴⁰ і досі не втратило своєї актуальності.

Таким чином, виходячи зі сказаного, можна напевно стверджувати, що обидва документи або дві частини одного документа не можуть розглядатися як «Перелік деяких шляхів Південної України». Скоріше за все, перед нами своєрідна інструкція депутатам прикордонної комісії, яка діяла у 1542 р. На підставі цього

й інших вже згаданих фактів, саме цим часом і треба датувати наше джерело або шукати згадки про аналогічні польсько-кримські комісії інших років. Не можна не помітити, що така дата документів буде протирічити останньому реченню заключної частини, у який нібито згадані гроші (платня — ?) «для товариства запорозького (?)». Проте слово «запорозького» читається не впевнено (Додаток), крім цього, не виключено, що вся заключна частина була дописана на 30—40 років пізніше. Як би там не було, найбільш вірогідною датою документів є середина — друга половина XVI ст.

В той же час, Ю. Мицик безумовно мав певні підстави для того, щоб назвати ці документи «Переліком шляхів...», бо між всіма згаданими у них об'єктами просто не могло не існувати доріг у тому чи іншому вигляді. Дійсно, охарактеризовані нами джерела містять у собі деякі матеріали щодо реконструкції низки шляхів Північного Причорномор'я. Детальний опис одного з цих шляхів, зі слів Я. Сенявського, навів у 1570-х роках О. Гваньїні: «*Кучманський шлях*. Спочатку з Очакова 8 миль до Чапракі [Чичаклеї, Баліклеї], від Чапракі до Саврану [р. Саврані] 10 миль, від Саврану до Кодими 4 милі, від Кодими до ріки броду Кучмані 10 миль, а від цієї ріки шлях зветься Кучманським; від Кучмані до Саврані 20 миль, а від Саврані до Львова йде вже відомий шлях; цими ж шляхами і наші ходять до них»⁴¹.

На карті Г. Боплана у цьому регіоні позначено три головні шляхи. Перший йшов від Маяків до Піщаного Броду. Другий йшов від Гарду на північний захід по верхів'ях Чичаклеї (Kusinana Szlak). Третій шлях названий Кучманським (Kuzmanský Szlak), який вів від Вітовтого броду приблизно в тому ж напрямку і пізніше зливався з попереднім. Як бачимо, дані О. Гваньїні та Г. Боплана не дуже добре співвідносяться між собою, але це питання заслуговує на проведення більш глибокої спеціальної розвідки.

Так чи інакше, частина згаданих у документах об'єктів фіксує всі три названі шляхи. Проте деякі урочища пов'язані й з іншими шляхами. Першим із них є так званий Наддністрянський шлях (Ягорлик—Тягиня—Кучурган—Маяки). Відгалуження від Маяцького шляху вели у напрямках на Карагаш (р. Барабой), Кучубіїв та Дашів (Очаків)⁴².

Окремо слід сказати про шляхи Дніпро-Бузького межиріччя. Так, деякі кешені цього району (Аргмакли-Сарай, Інгулець, а також не згадане у документі урочище Солоне) фіксують відрізок так званого Нижнього Січового шляху, який пізніше частково йшов в притул до кордону між Запорожжям та Кримським ханством. Біля Гарду цей шлях виходив на Гардовий (Королівський) шлях, який через Вітовтів міст (блід) виходив на Кучманський шлях у напрямку до Польщі⁴³.

Таким чином, проаналізовані нами документи слід вважати інструкціями або двома частинами однієї інструкції уряду Речі Посполитої своїм депутатам, які брали участь у роботі комісії з визначення кордонів із Кримським ханством у 1540-і роки чи трохи пізніше. Можна припустити, що заключна частина цих документів, яка, на жаль, читається не зовсім зрозуміло, може бути більш пізнім додатком, в якому черговий переписувач намагався якось пояснити зміст попередніх текстів.

Додаток

*Перелік деяких шляхів Південної України,
складений очевидно для дипломатів Речі Посполитої*

(перша половина XVII ст.; AGAD. — Фонд «Архів Замойських». — № 2905. — С. 17—18; Копія XVIII ст.)

«Droga z /.../ pol dzikich, gdzie tatarowie obecnie swoje koczowiska miewaja.

Z Sangroda pod /?/ Theinia piecz dni choda po czteru, po piec mil uchodzac od kriticze do kriticze wilky.

Z Sangroda szesc dni chodu do majag /?/ slista /?/ takze od krinicze do krinicze po cztery, po piec mil.

Z Sangroda szesc mil chodu nad Teliky /?/.

Z Sangroda szesc dni chodu u Kuczubeje.

Z Sangroda piecz mil dni chodu na Jachorlic.

Z Sangroda szesc dni chodu do Duminy krynicze.

Z Sangroda siodmego dnia chodu na Dzydecz, potem kraju Berezani Thelegonia nad Nieprem.

Meczety w polach, po tatarsku kizszenie.

Od Theini pol dnia na Kurczuchani, nizu Theinia meczet.

Na Karagaczy dzien choda od tego Kurczuanu meczet.

Drugi dzien choda z Karagaczy na Kaiattic meczet.

Z Kajattika dwa dni do Bochu, Pisczanego brodu, tam dwa meczety.

Na Suszcz Czartelny jak w Buch wradla mil szesc /?/.

Od Pisczanego do Witultoweo mostu mil czesc tam /.../ mieczet i boznica /?/.

Od Witultowa do Nijkowi Szaiki /?/ mil dwie meczet.

Nad Ingula i nad Tharnuwka mecztet.

Od Tharnuwky dzien choda do Kromoklinskich meczet.

Od Ch[or]omoklija pultora dnia chodu do Nasynia ku Bospuy /?/.

Od Naszinia pultora dnia chodu do Ingulca Malego meczet.

Pamiec u trembacza prosic barzo. Druga jeszcze bardziej o pieniadze dla towarzy-
stwa za /.../ z /.../»

¹ AGAD. — № 2905. — С. 17—18.

² Гваньїні О. Хроніка про татарську землю / Упор. Ю. Мицик. — Запоріжжя, 2000. — С. 59.

³ Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. — Т. 1. — К., 1990. — С. 59.

⁴ Боллан Г.Л. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн. — К., 1990. — С. 48—49, 58, 61, 69 та ін.

⁵ Боллан Г.Л. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн. — С. 135 (Примітка Я.Д. Крип'якевича).

⁶ Миля // Енциклопедія українознавства. — 1994. — Т. 4. — С. 1535.

⁷ Броневский М. Описание Крыма (Tartariae Descriptio) // Зап. Одес. об-ва истории и древностей. — 1867. — Т. VI. — С. 335; Боллан Г.Л. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн. — Мапа.

⁸ Броневский М. Описание Крыма (Tartariae Descriptio) // Зап. Одес. об-ва истории и древностей. — 1867. — Т. VI. — С. 336; Евлія Челебі. Книга подорожі: Північне Причорномор'я. — Одеса, 1997. — С. 66—68.

⁹ Петрунь Ф. Нове про татарську старовину Бозько-Дністрянського степу // Східний світ. — 1928. — № 6. — С. 159—160, 169.

¹⁰ Броневский М. Описание Крыма (Tartariae Descriptio) // Зап. Одес. об-ва истории и древностей. — 1867. — Т. VI. — С. 336; Боллан Г.Л. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн. — С. 48, мапа; Евлія Челебі. Книга подорожі: Північне Причорномор'я. — С. 26, 60.

¹¹ Історія Хаджибея 1415—1795 рр. в документах. — Одеса, 2000. — С. 5—33.

¹² Броневский М. Описание Крыма (Tartariae Descriptio) // Зап. Одес. об-ва истории и древностей. — С. 336; Історія Хаджибея... — С. 35.

¹³ Петрунь Ф.О. Качибей на старинных картах // Зап. Одес. об-ва естествоиспытателей. — 1928. — Т. 44. — С. 191—193.

¹⁴ Евлія Челебі. Книга подорожі: Північне Причорномор'я. — С. 26, 60.

¹⁵ Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. — Т. 2. — К., 1990. — С. 43.

¹⁶ Русов А.А. Русские тракты в конце XVII и конце XVIII веков. — К., 1876. — С. 79—80; Про етимологію назви див.: Карпенко Ю., Бевзенко А. та ін. Гідроніми Нижнього Подністров'я. — Одеса, 1981. — С. 99—100.

- ¹⁷ Гончарук Т. Хаджибей та українське козацтво // Хаджибей-Одеса та українське козацтво. — Одеса, 1999. — С. 23—24.
- ¹⁸ Гончарук Т. Хаджибей та українське козацтво // Хаджибей-Одеса та українське козацтво. — С. 30—31.
- ¹⁹ Броневский М. Описание Крыма (Tartariae Descriptio) // Зап. Одес. об-ва истории и древностей. — С. 334, 337.
- ²⁰ Боплан Г.Л. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воен. — С. 47—48, мапа; *Евлія Челебі*. Книга подорожі: Північне Причорномор'я. — С. 28—34, 36—37 та ін.
- ²¹ Броневский М. Описание Крыма (Tartariae Descriptio) // Зап. Одес. об-ва истории и древностей. — С. 334.
- ²² Петрунь Ф. Нове про татарську старовину... — С. 160—161.
- ²³ Петрунь Ф. Нове про татарську старовину... — С. 155—163; *Петрунь Ф.О.* Степове Побужжя в господарським та військовим укладі українського пограниччя: замітки про Броневського та Боплана // Журн. наук.-досл. катедр м. Одеси. — 1926. — Т. II. — № 2. — С. 11.
- ²⁴ Петрунь Ф. Нове про татарську старовину... — С. 160.
- ²⁵ Петрунь Ф.О. Качибей на старинних картах... — С. 191—196.
- ²⁶ Петрунь Ф. Нове про татарську старовину... — С. 161.
- ²⁷ Боплан Г.Л. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воен. — С. 47, мапа.
- ²⁸ Броневский М. Описание Крыма (Tartariae Descriptio) // Зап. Одес. об-ва истории и древностей. — С. 334; Порівн.: *Петрунь Ф.О.* Степове Побужжя... — С. 9—11.
- ²⁹ Броневский М. Описание Крыма (Tartariae Descriptio) // Зап. Одес. об-ва истории и древностей. — С. 334.
- ³⁰ Петрунь Ф. Нове про татарську старовину... — С. 164—165.
- ³¹ Броневский М. Описание Крыма (Tartariae Descriptio) // Зап. Одес. об-ва истории и древностей. — С. 333—334. Підкреслимо, що в перекладі у цьому місці в перекладі твору М. Броневського, скоріше за все була зроблена помилка, бо під «банею» можна розуміти і купол церкви.
- ³² Броневский М. Описание Крыма (Tartariae Descriptio) // Зап. Одес. об-ва истории и древностей. — С. 334.
- ³³ Петрунь Ф.О. Степове Побужжя... — С. 7—8.
- ³⁴ [Мышецкий С.И.] История о казаках запорожских, как оные издревле зачалися, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся, сочиненная от инженерной команды. — Одеса, 1852. — С. 73—74.
- ³⁵ Броневский М. Описание Крыма (Tartariae Descriptio) // Зап. Одес. об-ва истории и древностей. — С. 334.
- ³⁶ Боплан Г.Л. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воен. — С. 47, мапа.
- ³⁷ [Томилов] Топографическое описание доставшимся по мирному трактату от Оттоманской Порты во владение Российской Империи земель, 1774 года // Зап. Одес. об-ва истории и древностей. — 1868. — Т. VII. — С. 172. Існують також опубліковані описи руїн біля Баліклеї (с. Покровське) та Ак-Мечеті (с. Голеньке), що належать В. Гошкевичу і датуються кінцем XIX — початком XX ст. Див.: *Дложевський С.* Зауваження до статті Ф. Петруня // Східний світ. — 1928. — № 6. — С. 172—174.
- ³⁸ Генеральная карта от Киева по реке Днепру до Очакова и по степи до Азова с показанием Новой Сербии // Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. — Т. I. — Одеса, 1837; Фрагмент схожої карти опублікувала Н. Полонська-Вороненко. Див. її: З історії останніх часів Запорожжя. — 1927. — Окр. відб. — 54 с.; Рукописний оригінал такої ж карти зберігається у фондах Одеського історико-краєзнавчого музею. Див.: *Сапожников І., Солодова В.* Перелік карт та планів Хаджибея (Одеси) та Буго-Дністровського межиріччя другої половини XVIII ст. // Хаджибей—Одеса та українське козацтво. — Одеса, 1999. — С. 318.
- ³⁹ [Томилов] Топографическое описание доставшимся по мирному трактату от Оттоманской Порты во владение Российской Империи земель, 1774 года // Зап. Одес. об-ва истории и древностей. — С. 172.
- ⁴⁰ Петрунь Ф. Нове про татарську старовину... — С. 163, 167.
- ⁴¹ *Гваньїні О.* Хроніка про татарську землю. / Упор. Ю. Мицик. — С. 56.
- ⁴² Петрунь Ф. Старовинні шляхи Одещини // Вісн. Одес. ком. краєзн. — 1929. — Ч. 4—5. — С. 32—36 та ін.
- ⁴³ *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків. — Т. 1. — К., 1990. — С. 67—68.